

KULTŪRBOLŠEVIZMAS LIETUVOJE XX A. KETVIRTAJAME DEŠIMTMETyje. REŽIMAS PRIEŠ PARLAMENTARIZMĄ: LEGALIOS GALIMYBĖS SOVIETINEI PROPAGANDAI SKLEISTI

MINDAUGAS TAMOSAITIS

Vilniaus pedagoginio universiteto Istorijos fakultetas

Vilnius Pedagogical University Faculty of History

T. Ševčenkos 31, LT-03111 Vilnius

El. paštas: lietistkat@vpu.lt; mindaugas_tamosaitis2003@yahoo.co.uk

Santrauka

Straipsnyje pristatomi pagrindiniai kultūrbolševizmo centrai bei legalūs kultūrbolševizmą propaguojantys spaudiniai Lietuvoje XX a. ketvirtajame dešimtmetyje. Atskleidžiama jų įtaka įvairiems visuomenės sluoksniams bei pateikiama pastarųjų reakcija į kultūrbolševizmą. Prisimenant teorijas, kad 1926-ųjų perversmas ir III Seimo paleidimas turėjo reikšti pasipriešinimą komunistiniam pavojui ar netgi Sovietų Sąjungos invazijai, dabar patyrinėkime, kokių atvirų galimybių turėjo kultūrbolševizmo skleidėjai autoritarizmo laikotarpiu. Pateikti duomenys rodo, kad vienu iš didžiausių kultūrbolševizmo centrų buvo pagrindinės Lietuvos Alma Mater – Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakultetas, o pagrindiniai kultūrbolševizmo skleidėjai – legalūs periodiniai leidiniai.

Publikacija parengta remiantis gausia to meto periodine spauda, kultūrbolševizmą skleidžiančiais literatūros kūriniiais bei archyvine medžiaga, iš kurios išskirtina Valstybės saugumo departamento (toliau – VSD) surinkta informacija.

Reikšminiai žodžiai: VSD; cenzūra; Draugijų įstatymas; Sovietų Sąjunga.

Pagrindiniai legalūs kultūrbolševizmo centrai Lietuvoje

1936 m. rudenį VSD, aptardamas uždraustos komunistų partijos veiklą bei galimą komunizmo grėsmę, daug dėmesio skyrė kultūrbolševizmui ir jo pagrindiniams legaliems platinimo centrums. Spalio 12 d. VSD biuletenyje siūloma uždaryti Draugiją ir sustabdyti jos vicepirmininko prof. Vinco Krėvės-Mickevičiaus redaguojamą žurnalą „Literatūra“ (V. Krėvė-Mickevičius nuo 1935 m. antros pusės vietoj pasitraukusio Mykolo Biržiškos tapo Draugijos pirmininku – *aut. past.*). Taip pat pateiktos kitos priemonės, kaip kovoti prieš Lietuvoje plintančias komunizmo idėjas: „mokslo įstaigoms skiriant mokomąjį personalą, stropliai žiūrėti, kad marksistinio nusistatymo žmonės nepatektų ne tik į lietuvių mokyklas, bet ir į mažumą, ypač žydų. 9. Uždrausti iš Sovietų Rusijos (Sovietų Sąjungos – *aut. past.*) gabenti periodinę spaudą, ypač „Izvestijas“. Sovietų literatūrai ir „Sovkino“ filmams sustiprinti cenzūrą. 10. Kuo mažiausiai palankiai rašyti apie Sovietų vidaus gyvenimą, savo periodinėje spaudoje, ypač tautiškoje. 11. Netiesiogiai varyti stiprią antikomunistinę propagandą per spaudą ir radio, griauinant socialistinių santvarkų ir komunistinės doktrinos postulatų. 12. Išleisti keletą populiarių antikomunistinių brošiūrų, tuo reikalu pasirūpins valstybės saugumo departamentas“¹ (orig. išretinta – *aut. past.*).

¹ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. Vilnius, 1961, t. 4, p. 633.

1936 m. lapkričio 16 d. VSD biuletenyje nurodoma, kad „Lietuvos rašytojuose ir poetuose vis daugiau ir daugiau pradeda įsivyrėti marksizmo dvasia. Tokios dvasios formavimuisi turi įtakos ir Humanitarinių mokslų fakulteto vadovybė (VDU – *aut. past.*), o taip pat ir atsakingų tos vadovybės narių redaguojamas „Literatūros“ žurnalas“². Iš VSD pateiktos medžiagos galima daryti išvadą, kad Lietuvoje tuo metu buvo du legalūs komunizmo idėjų platinimo per kultūrą centrai – Draugija ir VDU Humanitarinių mokslų fakulteto vadovybė, kurios profesoriai dėstė slavistiką ir gerai mokėjo rusų kalbą. Tiesa, kiek vėliau, nuo 1936 m. pabaigos VDU buvo įregistruota marksistinė studentų draugija „Scientia“, kurią globojo tuometinis VDU Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas prof. V. Krėvė-Mickevičius. Draugija, VDU Humanitarinių mokslų fakulteto vadovybė bei jos globojama „Scientia“ buvo tarpusavyje glaudžiai susijusios. Išskyrus studentų draugiją „Scientia“, dalis VDU Humanitarinių mokslų fakulteto vadovybės narių buvo Draugijos steigėjai bei jai vadovavo. 1929 m. gruodžio 8 d. Draugijos steigiamajame susirinkime be išimties visas vadovaujančias pareigas užėmė tuometinio Lietuvos universiteto (nuo 1930 m. – VDU) Humanitarinių mokslų fakulteto nariai: pirmininku išrinktas M. Biržiška, vicepirmininku – V. Krėvė-Mickevičius, sekretoriumi – I. Jonynas, išdininku – P. Augustaitis, bibliotekininku – Vacl. Biržiška³.

Draugija turėjo sustiprinti tarpvalstybinius Lietuvos ir Sovietų Sąjungos santykius. Dar nepriklausomybės pradžioje iš Lietuvos lenkų atplėštas Vilnius izoliavo tolimesnę beveik du dešimtmečius vykdytą lietuvių valdžios užsienio politiką. Išliko orientacija į Sovietų Sąjungą⁴, kuri tarptautiniu mastu pabrėždavo su tokia Vakarų demokratinių vals-

² Liudija dokumentai. *Pergalė*. 1971, Nr. 6, p. 153.

³ Noreikienė, S. *Lietuvių draugija TSRS tautų kultūrai pažinti (1929–1940 m.)*. Vilnius, 1978, p. 21.

⁴ Truska, L. *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius, 1996, p. 39.

tybių nuostata nesutinkanti. 1923 m. kovo 15 d. Ambasadorių konferencijoje Vilnius ir jo kraštas galutinai priskirtas Lenkijai. Šis nutarimas reiškė, kad neva padėtas galutinis taškas lietuvių ir lenkų ginče, o Vakarų Europos valstybės Lietuvai Vilniaus byloje nepadės. Lietuvos užsienio politika pakrypo į Sovietų Sąjungą, kuri balandžio 5 d. nota protestavo prieš kovo 15 d. Ambasadorių konferencijos nutarimą⁵. Sovietų pagalba tikėtasi atgauti prarastąją sostinę. Tokių nuotaikų atsirado vyresniosios inteligentijos gretose. Prorusišką orientaciją nulėmė ir tai, kad prieš karą dauguma baigė mokslus carinės Rusijos universitetuose, gerai mokėjo rusų kalbą ir aukštai vertino rusų kultūrą. Be to, pasitikėjo sovietų skelbiama propaganda, žavėjosi Sovietų Sąjungoje vykdomais pertvarkymais, pirmiausia kultūros srityje. Juozo Brazaičio teigimu, „dalis lietuvių šviesuomenės, praeityje susigyvenusi su rusų visuomene, tebegyveno ta praeitimi ir nesistengė įžiūrėti, kad rusas komunistas nėra tas pats, kas buvo jo jaunystės dienų pažįstamas rusas demokratas“⁶. Tai pasakytina apie kai kuriuos VDU Humanitarinių mokslų fakulteto vadovybės profesorius. J. Brazaičio žodžius patvirtina po Antrojo pasaulinio karo pasakyti ilgamečio fakulteto dekanas V. Krėvėš-Mickevičiaus žodžiai: „Aš, kaip ir daugel kitų, klydau, manydamas, kad bolševikai jau yra pamatę savo klaidas, kurias padarė pirmaisiais valdymo metais, ir jų jau nebekartos. Išorinius pakeitimus, daromus tik formaliai, laikiau tikros evoliucijos požymiais. Taip manydamas, neabejojau, kad nebus kartojamos klaidos kituose kraštuose, kuriuose jiems pasisėks įsitvirtinti nors laikinai, išgyventos jau pačioje Rusijoje“⁷.

Draugijos veikla buvo vertinama nevienareikšmiškai. Į ją kritiškai žvelgė katalikiško sparno atstovai, savo spaudoje kaltindami komunizmo propagavimu. J. Keliuočio redaguojama „Naujoji Romuva“ 1932 m.

⁵ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. Vilnius, 1961, t. 4, p. 154.

⁶ Brazaitis, J. *Vienų vieni*. 4-asis fotografuotinis leidimas. Vilnius, 1990, p. 496–497.

⁷ Krėvė, V. Vyriausybės sudarymas. *Nemunas*. 1950, Nr. 3–4, p. 16–17.

sausio pradžioje piktinosi Draugijos surengta „soviėtų grafikos“ paroda, kurioje esą pirmą vietą užima „moksliškai organizuota komunizmo propaganda“. Pabaigoje priekaištaujama apskritai dėl tokios parodos, prie kurios prisidėjo VDU profesoriai, organizavimo Lietuvoje: „Pikta ir liūdna. Didžiausiomis aukomis laimėjome savo nepriklausomybę. Policija seka ir varžo bolševikų veikimą. Bet čia pat universitete guduriausiu būdu viešai varoma bolševizmo propaganda. Mūsų vyriausybė jokių būdu neturėjo leisti laisvoje Lietuvoje organizuoti tokią „parodą“. Bet kas per fenomenas toji Sovietų Rusijos (Sovietų Sąjungos – *aut. past.*) Tautų Kultūrai Tirti Draugija (Draugija – *aut. past.*)? Argi barbariškiausioje pasaulio šaly įmanoma rasti kokią nors „Kultūra“?! O Vakarų kultūrai tirti draugijos neturime! Ir keisčiau atrodo, kai tą Draugiją sudaro mūsų įžymūs profesoriai ir žinomi mūsų visuomenės vadai. Juk tai savizudybė! (*išskirta aut.*) Ir bergždžios bus visos pastangos gintis nuo komunizmo, kai iš kitos pusės viešai ir laisvai V. D. Universiteto salėje bus skleidžiama bolševizmo propaganda“⁸. Panašiai „Naujoji Romuva“ vertino ir vėlesnes Draugijos parodas⁹.

Draugijos veiklos kritikai daug vietos skyrė S. Yla, pasivadinęs slapyvardžiu J. Daulius, 1937 m. išleistoje knygoje „Komunizmas Lietuvoje“¹⁰. Taip pat, kaip minėta, VSD jau 1936 m. rudenį ragino Lietuvos valdžią Draugiją uždaryti.

Pagal 1936 m. vasario 1 d. A. Smetonos valdžios paskelbtą Draugijų įstatymą vidaus reikalų ministrui leista „valstybės ir tautos saugumo sumetimais“ uždaryti bet kurią partiją, organizaciją, draugiją¹¹. Remiantis šiuo įstatymu buvo uždraustos Lietuvos politinės partijos, išskyrus

⁸ Bolševizmas nepriklausomos Lietuvos sostinėje. *Naujoji Romuva*. 1932, Nr. 2, p. 43.

⁹ Laucius, K. Sovietų foto parodoje pasižvalgius. *Naujoji Romuva*. 1938, Nr. 25–26, p. 560.

¹⁰ Daulius, J. *Komunizmas Lietuvoje*. Kaunas, 1937, p. 132–137.

¹¹ *Vyriausybės žinios*. 1936, Nr. 522, cil. 3 626.

režimą remiančią tautininkų sąjungą¹². Tokia pat tvarka taikyta prieš draugijas. Pagal 1936 m. Draugijų įstatymą visos draugijos turėjo pateikti įstatus ir iki 1936 m. liepos 1 d. gauti vidaus reikalų ministro leidimą veikti, kitaip esą būsiančios laikomos uždarytomis. Tokia valdžios pozicija sukėlė Draugijos narių abejones – veikti toliau, ar ją likviduoti. Tačiau Užsienio reikalų ministerija (URM), anot istorikės S. Noreikienės, „diplomatiškais sumetimais paprašė, kad Draugijos valdyba perregistruotų Draugiją“. 1937 m. balandžio 17 d. tai ir buvo padaryta¹³. Taigi Lietuvos valdžia pati ėmėsi iniciatyvos, kad pagrindinis kultūrbolševizmo centras toliau veiktų, visai nebuvo atsižvelgta į VSD nurodymus, kitų dešiniųjų politinių srovių perspėjimus. Anot istoriko D. Mačiulio, gindama tautinės kultūros tyrumą ir norėdama išstarti tvirtą „ne“ svetimoms įtakoms, valdžia dažnai pakliūdavo į keblią padėtį – „trukdė didžioji politika“¹⁴, šiuo atveju – „nepriekaištingi“ santykiai tarp Lietuvos ir Sovietų Sąjungos bei Vilniaus problema.

V. Krėvė-Mickevičius buvo vienas iš Draugijos steigėjų, iki 1935 m. jos vicepirmininkas, o po to – pirmininkas iki 1940 m. (išskyrus 1938 m. birželio – 1939 m. birželio mėn., kai pirmininku buvo išrinktas I. Jonynas). Tarp steigėjų buvo P. Galaunė, vienas veiklesnių draugijos narių, nuolat talkininkavęs rengiant meno parodas, taip pat B. Sruoga, iki 1936 m. vasario mėnesio buvęs ir kandidatu į valdybos narius. 1936 m. vasarį kandidatais į valdybos narius buvo išrinkti P. Kubertavičius ir J. Paleckis. Nuo 1937 m. gegužės mėnesio Draugijos išdininkas buvo P. Cvirka. 1939 m. birželio mėnesį kandidatu į valdybos narius išrinktas L. Gira, 1940 m. vasario mėnesį vietoje areštuoto J. Paleckio laikinai pakviestas vicepirmininku, o 1940 m. gegužės mėnesį išrinktas kny-

¹² Truska, L. *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius, 1996, p. 329.

¹³ Noreikienė, S. *Lietuvių draugija TSRS tautų kultūrai pažinti (1929–1940 m.)*. Vilnius, 1978, p. 54.

¹⁴ Mačiulis, D. *Naujosios Romuvos trajektorija. Nuo tautinės vienybės projekto iki kultūrinės saviizoliacijos. Darbai ir dienos*. 2004, t. 38, p. 43.

gininku. 1936 m. Draugijai priklausė rašytojai A. Bauža, K. Boruta, K. Korsakas, P. Vaičiūnas, dailininkai M. Bulaka, A. Galdikas, A. Gudaitis, S. Žukas, aktoriai J. Grybauskas, S. Pilka, V. Sipavičius. Vėliau į Draugiją įstojo J. Būtėnas ir A. Venclova¹⁵. Iš pakitusios sudėties galima daryti išvadą, kad Draugija nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio telkė kairiųjų pažiūrų lietuvių inteligentus į vieną branduolį, taip sudarydama galimybes artimai kontaktuoti su Sovietų Sąjungos pasiuntinybe, jos personalu. J. Būtėnas, kurį laiką priklausęs Draugijai, atsiminimuose rašė: „Kartą K. Boruta manęs paklausė, ar priklausau tai draugijai. Reikia stoti, – ragino K. Boruta. – Turim sudaryti tvirtą pažangiųjų branduolį, išrinkti energingą valdybą. Atrodo, galima šį tą nuveikti (...) buvo palaikomi artimi ryšiai su Tarybų (Sovietų – *aut. past.*) Sąjungos pasiuntinybe (...)“¹⁶. Draugija sovietams atvėrė palankias sąlygas legaliai kontaktuoti su žymiausiais lietuvių inteligentais. Pasak S. Noreikienės, „į ją kviečiami tik visuomenėje žinomi asmenys“¹⁷.

Oficialiai Draugija užsiėmė kultūrine veikla. Dažnai rengdavo Sovietų Sąjungos sukakčių minėjimus, kuriuose dalyvaudavo aukšti Lietuvos ir Sovietų Sąjungos valdžios pareigūnai. Tokiuose renginiuose greta abiejų valstybių aukštųjų pareigūnų paprastai žodį tardavo Draugijos pirmininkas. 1937 m. lapkričio pradžioje, minint Sovietų Sąjungos gyvavimo 20 metų sukaktį, Kaune, „Trijų milžinų“ salėje Draugijos surengtame minėjime dalyvavo apie 150 žmonių, tarp kurių buvo ministras Stasys Lozoraitis, gen. Čaplikas, S. Šilingas. Sovietams atstovavo jų pasiuntinybės patarėjas, einąs atstovo pareigas N. Pozdniakovas. Draugijos pirmininkas V. Krėvė-Mickevičius pasakė „momentui pritaikytą kalbą“, kurioje pabrėžė draugiškus Lietuvos ir Sovietų Sąjungos santykius ir

¹⁵ Noreikienė, S. Mobilizuojantis poveikis. *Pergalė*. 1973, Nr. 10, p. 149.

¹⁶ Būtėnas, J. *Literato duona*. Vilnius, 1975, p. 193.

¹⁷ Noreikienė, S. *Lietuvių draugija TSRS tautų kultūrai pažinti (1929–1940 m.)*. Vilnius, 1978, p. 41.

bendradarbiavimą taikos ir kultūros labui. Tą patį atsakomojoje kalboje akcentavo ir N. Pozdniakovas.

1935 m. gruodžio 13 d. Sovietų knygos parodą Kaune, Vytauto Didžiojo muziejuje surengė Draugija ir VOKS, globojo užsienio reikalų ministras S. Lozoraitis, švietimo ministras J. Tonkūnas, Lietuvos atstovas SSRS J. Baltrušaitis, Sovietų Sąjungos atstovas Lietuvoje M. Karskis ir Sovietų draugijos kultūriniais ryšiams su užsieniu palaikyti pirmininkas Arosevas. Parodą palankiai įvertino oficialinė spauda¹⁸.

Vertinant Draugijos veiklą, išskirtinis dėmesys teiktinas sovietų diplomatomams bei sovietų pasiuntinybei. Lietuvos valdžia, o taip pat ir opoziciškai nusiteikę inteligentai kritiškai neįvertino sovietų diplomatų Lietuvoje darbo. Akredituotieji kaimyninės valstybės pasiuntiniai Lietuvoje dirbo ne tik diplomatinį, bet ir žvalgybinį bei komunistų rėmimo darbą. Šie veiklos barai buvo neatskiriami. Istoriko Z. Butkaus teigimu, „Lietuvos diplomatai buvo raginami (savo Vyriausybės – *aut. past.*) nesikišti į akreditavusios šalies vidaus reikalus, – o sovietų – ne tik kištis, bet ir valdyti politinį procesą“. Jau pirmasis sovietų pasiuntinys A. Akselrodas pirmuoju veiklos pusmečiu „gana sėkmingai gynė sovietų interesus Lietuvoje: gerokai pastūmėjo jos užsienio politiką Maskvos kryptimi, sustiprino jos konfliktą su Lenkija, atitolino ją nuo Vakarų bei Latvijos ir Estijos, išpešdamas raštišką pažadą nestoti į Baltijos sąjungą, padėjo pagrindus Rusijos žvalgybiniam darbui Lietuvoje“¹⁹. Ši veikla sovietų diplomatomams sekėsi. Kaip nurodo Z. Butkus, du Draugijos vadovybės nariai, būsimieji Liaudies vyriausybės svarbiausieji asme-

¹⁸ V. J. Knyga Sovietų Rusijoje. Sovietų knygos parodos proga. *Lietuvos aidas*. 1935, gruodžio 12, p. 4.

¹⁹ Butkus, Z. Pirmasis sovietų pasiuntinys Lietuvoje A. Akselrodas: diplomatinės veiklos pusmetis (1920 m. rugsėjis – 1921 m. kovas). *Lietuvos istorijos metraštis*: 1996. Vilnius, 1997, p. 135.

nys – V. Krėvė-Mickevičius ir J. Paleckis – daugiau kaip dešimtmetį nuolat teikė slaptą informaciją sovietų diplomatams²⁰.

Ne mažiau teisus A. Merkelis, įžvelgęs didelį sovietų pasiuntinybės Lietuvoje vaidmenį, pirmiausia jos diplomatams palaikant artimus ryšius su lietuvių aukštuomene. Autoriaus teigimu, nuo 1938 m. Sovietų Sąjungos pasiuntinybė Kaune žymiai aktyviau pradėjo ieškoti artimesnių bei glaudesnių kontaktų su lietuvių intelektualais, menininkais, visuomenės veikėjais. To siekta ir per Draugiją, kurios lietuvių parodas ir koncertus Sovietų Sąjungoje finansiskai remdavo Užsienio reikalų ministerija. A. Merkelis tiksliai nurodė: „Sovietų Sąjungos pasiuntinybė Kaune atidžiai sekusi Lietuvos gyvenimą, buvo įsitikinusi, kad su komunizmu, kurio lietuviai bijojo kaip maro, lietuvių tautoje negalima sulaukti bent kiek simpatijos. Tad pamėginta komunistines idėjas skleisti SSSR (Sovietų Sąjungos – *aut. past.*) kultūrinių laimėjimų priedanga. Pasiuntinybė sudarydavo patogias sąlygas lietuviams kultūrininkams lankyti Sovietų Sąjungą ir ten susipažinti su kultūriniais laimėjimais. Kai kas, Sovietų Sąjungą aplankęs, ir būdavo sužavėtas jos kultūrine pažanga. 1938–1939 m. Lietuvių Draugijoje SSSR (Sovietų Sąjungai – *aut. past.*) tautų kultūrai pažinti jau aiškiai ir atvirai reiškėsi prosovietinės tendencijos. Susidarė savotiška paradoksali būklė: kas komunistiška – draudžiama ir persekiojama, o kas prosovietiška – legalu ir net kai kurių kultūrininkų proteguojama (*išskirta aut.*)“²¹. 1936 m. V. Gustainis pagrįstai teigė, kad lietuvių visuomenės priartėjimą prie komunizmo negatyviu būdu didina dar ir ta aplinkybė, kad tarptautiniu lygiu Lietuva turi tradicinius gerus santykius su komunistine didžiąja Sovietų Sąjunga: „geri politiniai santykiai tarp abiejų kraštų daro tam tikros įtakos ir paties komunizmo įvertinimui pas mus...

²⁰ Butkus, Z. SSRS intrigos Baltijos šalyse (1920–1940). *Darbai ir dienos*. 1998, Nr. 7, p. 141–160.

²¹ Merkelis, A. *Antanas Smetona*. New York, 1964, p. 510–511.

Gerai santykiai tarp abiejų kraštų netiesiogiai, be jokios valios iš vienos ar kitos pusės, savo daro. Pavyzdžiui, lietuvių spauda vengia rašyti aštrius straipsnius prieš komunizmą, klaidingai bijodama tokiais straipsniais Sovietuose sukelti nemalonaus ūpo. Tikrovėje gi reikia labai griežtai skirti tarptautinius santykius nuo vidaus santykių ir Lietuvos komunizmą nuo Sovietų komunizmo“²².

Tokia dviprasmiška Lietuvos valdžios pozicija suteikė progą sovietų diplomatams per Draugiją skiepyti kultūrbolševizmo idėjas, su kurio mis buvo sunku kovoti²³. Krašto apsaugos ministras ir kariuomenės vadas 1938 m. vasario 28 d. slaptame rašte Ministrui Pirmininkui išreiškė susirūpinimą dėl komunistinių idėjų plitimo Lietuvoje, be kita ko kariuomenėje, ypač kultūriniu keliu: per laikraščius, propagandos tikslams išleistas brošiūras ir knygas, Sovkino kino filmus bei filmų kronikas. Taip pat nurodyta, kad spaudoje, lietuvių bei verstinėje literatūroje kartais būna naudingos medžiagos Kominterno siekiamiems tikslams, ir tai duoda progos svetimoms valstybėms priekaištauti, kad Lietuvoje esanti kuo palankiausia dirva komunistinėms idėjoms tarpti. Pa baigoje Ministrui Pirmininkui pasiūlyta konkrečių priemonių, kaip kovoti prieš Lietuvoje plintantį komunizmą: „1) neįsileisti SSSR (Sovietų Sąjungos – *aut. past.*) periodinės ir neperiodinės spaudos, 2) neįsileisti Sovkino filmų, 3) įvesti griežtą savo ir įvežamos spaudos kontrolę“²⁴. Tačiau valdžia tokiomis priemonėmis nesugebėjo užkirsti kelio plintančiam komunizmui.

Prie kultūrbolševizmo sėkmės prisidėjo autoritarinio režimo vykdoma kultūrinė politika. Čia ir turime susimąstyti, kodėl pagal panašų scenarijų sugriovus demokratinę santvarką ne tik Lietuvoje, bet ir Latvi-

²² Gustainis, V. Frontu prieš komunizmą. *Vairas*. 1936, Nr. 12, p. 376.

²³ Merkelis, M. *Antanas Smetona*. New York, 1964, p. 510–511.

²⁴ Krašto apsaugos ir kariuomenės vado slaptas raštas Ministrui Pirmininkui 1938 m. vasario 28 d. *LCVA*. F. 1742, ap. 1, b. 11, l. 51.

joje bei Estijoje, sovietams buvo iš esmės sudarytos sąlygos skleisti propagandą, kuri iš esmės nubraukė nepriklausomos valstybės vertybes ir laimėjimus, tarp kurių buvo ir parlamentarizmas (su paklotais 1922 metų Konstitucijos pamatais). Anot Liudo Truskos, A. Smetonos valdžia, varžydama politines piliečių laisves, vykdė palyginti liberalią kultūrinę politiką: nei literatūros, nei meno nepajungė savo tikslams, ir tuo ji labai skyrėsi nuo totalitarinių režimų, kurie šias meno sritis naudoja propagandos tikslais. Lietuvos rašytojai ir menininkai, mokslo bei kultūros darbuotojai negalėjo skųstis kūrybinės laisvės trūkumu, cenzūriniais suvaržymais; nebuvo iš jų reikalaujama tiesiogiai tarnauti nei partijai, nei Vadui²⁵. Kaip pavyzdį L. Truska nurodė valstybinės literatūros premijos įsteigimą, lengvai prieinamą sovietinę spaudą, kino filmus ir pan. Nurodoma, kad Kauno centro (be priemiesčių) gyventojai prenumeravo 280 egz. „Lietuvos aidą“ (jis daugiausia perkamas kioskuose), 1 918 egz. „Lietuvos žinių“, 682 – „XX amžiaus“, 993 – „Kario“, 1 360 – „Naujosios Romuvos“, 360 – „Laisvosios minties“, 700 – Rygos „Segodnia“, 750 – Maskvos „Izvestijų“²⁶. Savosios opozicijos spaudiniams A. Smetonos valdžia buvo griežtesnė negu sovietų knygoms, laikraščiams, filmams, nes po kiekvieno sulaikyto jo egzemplioriaus įsikišdavo Sovietų Sąjungos pasiuntinybė, apeliuodama į gerus Lietuvos ir Sovietų Sąjungos santykius²⁷. Apskritai sovietų „neįžeidimu“ rūpinosi aukščiausi Lietuvos valdžios pareigūnai. Apie tai liudija konkretus atvejis. 1940 m. gegužės 4 d. katalikų laikraštis „XX amžius“ pirmame puslapyje išspausdino karikatūrą, kurioje pavaizduotas su bizūnu rankoje į priekį žygiuojantis aukštas sovietų valdžios pareigūnas. Lietuvių kairiųjų pažiūrų rašytojai P. Cvirka ir L. Gira, atsiklaupę prie jo kojų, su šypse-

²⁵ Truska, L. *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius, 1996, p. 315–318.

²⁶ *Ten pat*.

²⁷ *Ten pat*; Vaišnys, A. *Spauda ir valstybė 1918–1940*. Vilnius, 1998, p. 146–147, 164–166.

na žiūri į jį. Po karikatūra užrašas: „Svetimas bizūnas vis tiek geriausias kai kurių rašytojų įkvėpimo šaltinis...“. Karikatūra sukėlė sovietų pasiuntinybės pasipiktinimą. Buvo pareikalauta laikraštį nubausti ir viešai pasmerkti. Pasak Valentino Gustainio, nors oficialiai laikraštis nubaustas, bet faktiškai pinigine bauda buvo gražinta iš Ministro Pirmininko A. Merkio fondų²⁸. Laikraščiu, sumokėjusiam paskirtą baudą, dėl birželį įvykusios okupacijos nepavyko atgauti savo pinigų.

Nuo 1938 m. pavasario prasidėjo autoritarinio A. Smetonos režimo saulėlydis²⁹, kurio metu prievarta užmegzti santykiai su Lenkija, 1939 m. kovą jėga iš Lietuvos atplėštas Klaipėdos kraštas bei tų pačių metų spalį pasirašyta Savitarpio pagalbos sutartis su Sovietų Sąjunga. Pagal šią sutartį Lietuva iš sovietų atgavo Vilniaus kraštą ir turėjo įsileisti į savo teritoriją 20 000 raudonarmiečių. Stiprėjant Sovietų Sąjungos įtakai, suaktyvėjo ir Draugijos veikla: vis atviriau propaguojamos prosovietinės idėjos, spaudoje su V.O.K.S. ženklų skelbiami straipsniai, šlovinantys sovietų laimėjimus³⁰.

„Literatūra“. VDU Humanitarinių mokslų fakulteto vadovybės nariai leido kultūrbolševizmą propaguojančius spaudinius, tarp jų – fakulteto draugijos „Universitas“ 1936 m. leistą žurnalą „Literatūra“. Tik trečias žurnalo numeris buvo konfiskuotas, o pats leidinys tų pačių metų rudenį vidaus reikalų ministro sprendimu uždarytas. Sprendimas priimtas atsižvelgus į VSD pastabas. VSD direktorius A. Povilaitis vidaus reikalų ministrui įteiktame raporte išdėstė žurnalo „Literatūra“ turinį ir ideologiją: „Šis žurnalas gyvenamuoju momentu sudaro žymų disonansą, nes jis nesvyruojamai pasisako prieš nacionalizmą ir perša

²⁸ Gustainis, V. *Be kaltės*. Vilnius, 1984, p. 39.

²⁹ Truska, L. *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius, 1996, p. 343–394.

³⁰ Tamošaitis, M. Kairioji lietuvių inteligentija Lietuvos okupacijos išvakarėse 1939–1940 m. *Akiračiai*. 2004, Nr. 3, p. 4–7.

socializmą bei internacionalizmą. Tatai darosi aišku tik pažvelgus į „Literatūros“ bendradarbių ir josios naudojamų autorių sąrašą: Ant. Venclova, K. Korsakas-Radžvilas, doc. Augustaitis, Petras Cvirka, Teofilis Tilvytis, Salomėja Nėris, Julius Būtėnas, Romėnas Rolanas, L. Fechtvangeris, M. Gorkis, P. J. Beranger, Kurtas Tuchovskis ir daug kitų. Jų tarpe nėra bent kiek dešinesnių pažiūrų atstovo: **visi perdėm kairieji – net iki pačių kraštutiniausių“** (*išskirta aut.*). A. Povilaitis išskyrė keturis šio leidinio ypatumus: „1. Žurnalo ideologija nieku būdu nesuderinama su mūsų tautos vienybės idealu, su pastangomis tautą, o ypač jos priaugančią kartą, auklėti tautos meilės ir tautinių tradicijų gerbimo principais. (...) 2. Žurnalas garbina socialistiškai komunistišką ideologiją, pripažindamas tik kairiosios pakraipos rašytojus ir juos piršdamas skaitytojams. (...) 3. „Literatūra“ atvirai pagerbia komunizmą ir gėrisi TSRS (Sovietų Sąjunga – *aut. past.*) (...) 4. Ir poezija „Literatūroje“ tarnauja tam pačiam tikslui“³¹.

„Literatūra“ rašė, kad pasaulyje susikūrė du ideologiniai frontai. Pirmajame numeryje teigiama, kad „šių laikų didžiųjų idėjų turinys esanti kova, kova ne abstraktinėje plotmėje, bet miestų gatvėse ir laukuose tarp ginkluotų frontų. Vienas frontas siūlęs žmonijai visą ateitį, o antras – menkutes, seniai išgyventas idėjas, o kartais net griuvėsius, pelenus ir kraują“. Anot VSD vadovo A. Povilaičio, Petras Cvirka straipsnyje „Kultūros gyvenimas ir rašytojai“, išspausdintame antrajame „Literatūra“ numeryje, pranašaudamas netolimas skerdynes, ragina kultūros darbuotojus, ypač rašytojus, tuos „sielų inžinierius“, apsispręsti: „Su kuo?“ Mat šiais laikais negali būti ilgų paūzių. Panašių straipsnių „Literatūroje“ būta ir daugiau: aktyviai komunizmo ideologiją skelbė poetai. S. Nėris bara „dėdes“, kad jie prikišą jai, „kam ji nebūtus daiktus giedanti“. Todėl jai įkyrėję tie priekaištai bei patarimai, ir ji kalba: „Pasisakysiu atvirai: seniai liežuvis niežti tą jų gyvenimą tikrai ryškiom spalvom nupiešti“. T. Til-

³¹ Čibiras, J. Smetoninė spaudos cenzūra. Dokumentinė medžiaga. *Raštai*. 1940, Nr. 2, p. 267–269.

vytis atvirai rašo: „Žmogau, pasuk į kairę žemės profilį!“³² (išskirta aut.).

VSD vadovas taip pat nurodė tiesioginius „Literatūros“ ryšius su kairiaisiais Vakarų rašytojais. Apžvelgdamas minėtus du „Literatūros“ numerius, A. Povilaitis nemažai dėmesio skyrė Romenui Rolanui ir laiškui, atspausdintam antrajame „Literatūros“ numeryje. Taip pat paminėjo ir šio rašytojo straipsnį „Sudie Gorkiui“. A. Povilaitis pabrėžia, kad R. Rolanas sielvartauja dėl M. Gorkio mirties ir iškelia jo nuveiktus darbus. VSD vadovas atkreipia dėmesį ir į rašytojo susižavėjimą Sovietų Sąjunga, nes esą tik ji viena įvertinusi didį žmogų. Taip pat pateikiama R. Rolano charakteristika: „Žinomas yra R. Rolano sukunistėjimas, o „Literatūra“ pasinaudoja jo vardu, pareikšdama pagarbą TSRS (Sovietų Sąjungai – aut. past.), kur (...) kuriamas naujas gyvenimas „lygybės ir socialinio teisingumo pagrindais“³³. Apžvalgoje išvardyti ir kiti recenzuojami ir skaitytojams persami kairiųjų pažiūrų autoriai, tarp kurių „nė vieno iš dešiniųjų“: L. Feuchtwangeris, S. Luisas, Hansas Falada ir kiti. Iš to galima spręsti, kad „Literatūra“ orientavosi į žymiausius to meto, A. Povilaičio pasakymu, „sukunistėjusius“ rašytojus.

Oficioze „Lietuvos aidas“ 1936 m. spalio pradžioje straipsnyje „Importuota ideologija“ V. Alantas priekaištavo „Literatūros“ autoriams, kad šie dairosi įkvėpimo ne Lietuvos žemėje: „kad jie nekreiptų dėmesio į mūsų lietuvišką gyvenimą, žinoma, to negalima pasakyti, – jie tą gyvenimą vaizduoja iš neigiamos pusės kaip ir pridėra „pažangiesiems“ – tačiau jie į lietuvišką tikrovę žiūri pro tą pačią pasiskolintą ideologiją, kuri su mūsų gyvenimu nieko bendro neturi arba labai mažai (...) Taigi literatūrininkų skelbiama ideologija maitinasi tarptautiniais šūkais; tautinis principas jiems yra ne pagrindas, bet greičiau kliūtis tarptautiniam solidarumui siekti. Nieko negalima turėti prieš tautų solidarumą, bet tik tuo atveju, jei prie to einama per tautą, o ne prie tautos einama per tarptautinį solidarumą (...) Kai į tautinį klausimą

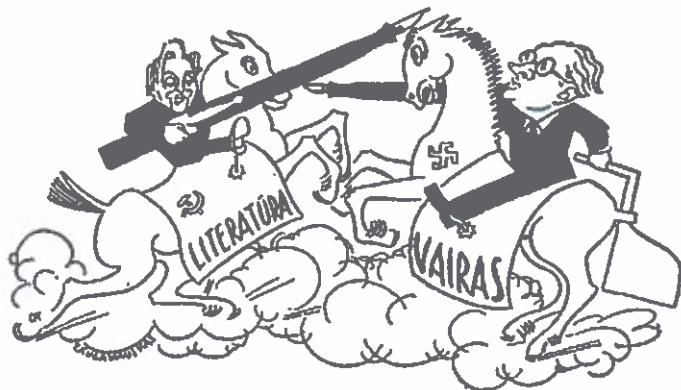
³² Ten pat, p. 269.

³³ Ten pat, p. 268–269.

žiūrima nuo Markso pjedestalo, tai tauta pasidaro nebe tikslas, bet priemonė kitam tikslui siekti (*išskirta aut.*). Savaiame suprantama, kad kuriant valstybę tautiniais pagrindais, tokia pažiūra negali būti priimtina“³⁴.

Dar griežtesnės pozicijos „Literatūros“ atžvilgiu laikėsi I. Tamošaičio redaguojamas „Vairas“, paskyręs „Literatūros“ autorių skelbiamos ideologijos kritikai straipsnių ciklą³⁵. „Vairas“ be gailėsčio pliekė kultūrbolševikinę žurnalo poziciją bei jo bendraautorius, pirmiausia – VDU Humanitarinių mokslų fakulteto dekaną, „Literatūros“ redaktorių prof. V. Krėvę-Mickevičių. Prie „Literatūros“ kritikos prisidėjo ir katalikų laikraštis „XX amžius“, neigiamai vertinęs V. Krėvės-Mickevičiaus redaguojamo leidinio ideologinę liniją³⁶ bei atspausdinęs karikatūrą, atspindinčią aštrią „Vairo“ ir „Literatūros“ polemiką.

Sezoninės rungtynės

Šaltinis: *XX amžius*. 1936, spalio 26, p. 8.

Autoriaus komentaras: katalikų sparno laikraštis „XX amžius“ šioje karikatūroje pavaizdavo 1936 m. vykusią aštrią polemiką tarp kairiųjų leidžiamo žurnalo „Literatūra“ (red. prof. V. Krėvė-Mickevičius) bei tautininkų – „Vairas“ (red. prof. Iz. Tamošaitis). Pavaizduoti skirtingoms ideologijoms atstovavę leidinių redaktoriai.

V. Krėvė-Mickevičius atmetė bet kokius kritikų kaltinimus. Po „Literatūros“ uždarymo 1936 m. gruodžio pradžioje laikraščiui „Lietuvos žinios“ teigė, kad nieko bolševikinio „Literatūroje“ nebuvo ir ji neskleidė bolševikinės ideologijos. Iš tikrųjų situacija buvo kitokia – Lietuvos komunistų partijos vadovybė, vykdydama VII Kominterno suvažiavimo programą, komunistei M. Navikaitei (Meškauskieniui) pavedė prisidėti prie naujo literatūrinio ir prokomunistinio žurnalo, kuriame bendradarbiautų kairieji literatai, leidimo. Buvusi politinė kalinė M. Navikaitė, padedant VDU Humanitarinių mokslų fakulteto dekanui V. Krėvei-Mickevičiui, net buvo įdarbinta universitete. Jai buvo pavesta tvarkyti ir „Literatūros“ žurnalo finansinius reikalus³⁷. Iš to galima spręsti, kad V. Krėvė-Mickevičius visiškai pasitikėjo savo padėjėju. Glaudus M. Navikaitės bendradarbiavimas su dekanu vyko iki 1936 m. pabaigos³⁸.

Redaktorius V. Krėvė-Mickevičius, aktyviai gindamas leidinį, vis dėlto pritarė „Literatūros“ pasirinktai kultūrbolševikinei linijai. Tai patvirtina tolimesnė jo ir „Literatūros“ bendradarbių branduolio veikla. Išryš-

³⁴ Alantas, V. Importuota ideologija. *Lietuvos aidas*. 1936, spalio 3, p. 5.

³⁵ J. R. – Tas. Po Universiteto skraiste. *Vairas*. 1936, Nr. 7–8, p. 768–772; Valkiniškis, A. [Raila, B.]. Universitetas ir politika. Keletas pastabų apie „Literatūros“ žurnalą. *Ten pat*, p. 833–841; Tamošaitis, I. Rekošetas. *Ten pat*. Nr. 10, p. 204–205; Valkiniškis, A. [Raila, B.]. Lietuviškojo kultūrbolševizmo išdidumas. *Ten pat*, p. 205–211; Tamošaitis, I. Daugiau objektyvumo. *Ten pat*. Nr. 11, p. 326–329; Valkiniškis, A. [Raila, B.]. Sielvartai dėl „realių sumanymų“ ir literatūros kritikos. *Ten pat*. Nr. 12, p. 445–453; Valkiniškis, A. [Raila, B.]. „Pažangioji“ literatūros kritika. *Ten pat*. 1937, Nr. 2, p. 202–205; Valkiniškis, A. [Raila, B.]. L'enfant terrible. *Ten pat*. Nr. 5, p. 89–98.

³⁶ Ambrazevičius, J. „Literatūros“ laikraštis. *XX amžius*. 1936, liepos 4, p. 5.

³⁷ Įgaliojimas. Įgaliojama Michalina Navikaitė-Meškauskienė paimti komisinius už „Literatūros“ numerius; pasirašęs redaktorius V. Krėvė-Mickevičius. *Lietuvos mokslų akademijos biblioteka. Rankraščių skyrius*. F. 12–4800.

³⁸ Meškauskienė, M. LKP telkė inteligentijos jėgas. *Komunistas*. 1966, Nr. 10, p. 66–71.

kėja asmeninis V. Krėvės-Mickevičiaus nusistatymas prieš tautininkus, atstovaujančius oficialiai A. Smetonos valdžios pozicijai, kurią jis pats vadino fašistine. Rašytojas taip pat kategoriškai atmetė, kad „Literatūra“ bent kiek susijusi su komunizmu. Iš V. Krėvės-Mickevičiaus veiks-
mų ir pasisakymų aišku, kad jo paties ir jo aplinkos tikslas – lygiuotis į jau minėtus Vakarų Europos rašytojus, sekti jų pėdomis, tai yra į kairę, nors rašytojas to nepripažino iki pat gyvenimo pabaigos. Žymus lietuvių poetas J. Aistis, aprašydamas susitikimą su V. Krėve-Mickevičiumi 1947 m. birželio 6–9 d., teigė: „Dienas ir naktis praleidome besišnekučiuodami apie netolimą praeitį, dabartį ir ateitį. Ne, jis čia jautėsi daręs gerą ir pozityvų darbą (...) Nieko padaryto kalbėdamas nesigailėjo, viską darė sąmoningai ir jautėsi darąs pozityvų ir patriotinį darbą, vadinas, kaltė galėjo glūdėti tiktai sąmonėje (išskirta aut.)“³⁹.

Po pokalbio su V. Krėve-Mickevičiumi J. Aistis padarė išvadą, tiksliai apibūdinančią kultūrbolševikų gretas: „O kiek tokių dorų piliečių buvo uolių kultūrbolševizmo šulų ir ramsčių... Argi jie buvo tiktai opozicija prieš tautininkų režimą? Ar nebuvo kažkas daugiau? Labai abejoju... Iš to sektų, kad tai buvo tiktai naivumas, tiktai nenusimanymas, tiktai nesusivokimas, nesusigaudymas... Viešpatie, atleisk jiems, nes nežinojo, ką daro...“⁴⁰.

Studentų draugija „Scientia“. VDU Humanitarinio mokslų fakulteto vadovybė nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio, kaip minėta, ne tik leido kultūrbolševikinius leidinius, bet ir glbojo marksistinę studentų istorikų draugiją „Scientia“. Draugija buvo įregistruota VDU 1936 m. gruodžio 12 d., o steigiamasis susirinkimas įvyko 1937 m. vasario 28 d.⁴¹ Ją globoti sutiko pats Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas V. Krėvė-Mickevičius⁴². Kaip nurodoma Kriminalinės policijos sekimo agen-

³⁹ Aistis, J. *Milfordo gatvės elegijos*. Vilnius, 1991, p. 452–453.

⁴⁰ *Ten pat*, p. 453–454.

⁴¹ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*. Vilnius, 1978, t. 2, p. 638.

⁴² Vincas Krėvė-Mickevičius. *Literatūra ir kalba*. Vilnius, 1981, t. 17, p. 388; Trumpa, V. Vinco Krėvės posūkis į kairę? *Metmenys*. 1979, kn. 38, p. 128.

tūriniuose pranešimuose, pirmaisiais „Scientia“ draugijos veiklos metais vienas pagrindinių steigėjų ir „variklių“ buvo studentas J. Jurginis, prieš „Scientia“ įsteigimą kurį laiką sėdėjęs sunkiųjų darbų kalėjime už komunistinę veiklą. Beje, sovietinėje Lietuvoje J. Jurginis tapo žymiu istoriku. Kriminalinės policijos sekimo agentūriniuose pranešimuose nurodoma, kad šioje istorikų studentų draugijoje nišą rado jau priklausantys komunistų partijai ar atvirai „komunistuojantys“ studentai, Lietuvos ateitį sieję su Sovietų Sąjunga. 1937 m. birželio 17 d. šiai organizacijai priklausė dvidešimt du asmenys, tarp kurių buvo ir žydų. Atkreiptinas dėmesys, kad komunistuojančiai studentų draugijai priklausė ir minėta komunistė M. Navikaitė (M. Meškauskienė), Dmitrijus Gelpernas, Vladas Taurinskas, Juozas Jurginis ir kiti⁴³.

Apie „Scientia“ veiklą galima spręsti iš konkrečių darbų. Ši istorikų studentų draugija pirmiausia siekė paminėti istorines sukaktis. 1937 m. kovo 20 d. VDU rūmuose „Scientia“ surengė Paryžiaus komunos minėjimą. Renginyje dalyvavo virš 40 žmonių. Tarp jų, kaip nurodė Kriminalinė policija, buvo ir J. Jurginis. Minėjimą pradėjo draugijos pirmininkas Danielius Čaprackas, kuris, teigiamai įvertinęs komunos vaidmenį, kovą, nemažai dėmesio skyrė ir Ispanijos pilietiniam karui. Baigdamas kalbą pirmininkas paprašė, kad susirinkusieji pagerbtų atsistojimu visus už laisvę kovojusius ir žuvusiuosius tiek Paryžiaus komunos, tiek ir tuos, kurie žūsta mūsų laikais. Susirinkusieji taip ir padarė⁴⁴. Tų pačių metų balandžio 9 d. „Scientia“ susirinkime D. Čaprackas skaitė paskaitą „Ispanijos įvykiai istorijos šviesoje“, kurios klausėsi apie 40 klausytojų. Kaip nurodoma Kriminalinės policijos agentūriniame pranešime, prelegento paskaita parengta iš marksistinių knygų nuotrupų. Paskaitos kryptis esą buvo marksistinė ir priešitkybinė. Daug kalbėta, kaip Ispanijos valstiečiai ir darbininkai įvairiais laikais kovojo prieš

⁴³ Agento „Rimaitis“ pranešimas 1937 m. birželio 17 d. *LCVA*. F. 438, ap. 2, b. 44, l. 80.

⁴⁴ Agento „Rimaitis“ pranešimas 1937 m. kovo 21 d. *LCVA*. F. 438, ap. 2, b. 44, l. 63.

buržuaziją, kaip ji nesugebėjo valdyti krašto. Esą ji malšino darbininkų ir valstiečių streikus. Po prelegento pasisakymo J. Jurginis teigė, kad pranešime pasigedo žinių apie dabartinius įvykius Ispanijoje, todėl pažadėjo kitame susirinkime skaityti referatą „Materialistinis metodas istorijoje“⁴⁵. Po savaitės J. Jurginis skaitė savo žadėtąjį pranešimą, kiek pakeitęs jo pavadinimą – „Materialistinė pasaulėžiūra į istorijos įvykius“. Kauno komendanto nutarimu J. Jurginį „už kiršinimą visuomenės“ 1937 m. birželio 23 d. nutarta nubausti tris mėnesius kalėjimo⁴⁶. Pasitraukus J. Jurginiui, o vėliau išvykus į Švediją, „Scientia“ draugijos komunistinė veikla VDU nebuvo uždrausta.

Artėjant okupacijai, į „Scientia“ renginius, be studentų, nuolat rinkdavosi ir kai kurie VDU profesoriai. Taip pat paskaitas skaitė ir gerai žinomi visuomenėje kairiųjų pažiūrų inteligentai – L. Gira, P. Pakarklis ir kiti. Kaip pavyzdį galima pateikti 1940 m. kovo 10 d. „Scientia“ draugijos surengtą paskaitą, įvykusią Kaune, Ateitininkų salėje, kurioje dalyvavo ir kūrinius skaitė V. Krėvė-Mickevičius, K. Korsakas-Radžvilas, V. Venclova, P. Cvirka, A. Rūkas, K. Boruta, J. Kruminas, J. Šimkus, Baltaūsis. Kaip nurodoma agentūriniame pranešime, renginyje taip pat dalyvavo nemažai darbininkų ir komunistų partijos narių, kurie apie šį vakarą kalbėjo su pasitenkinimu.

Legalūs kultūrbolševizmą propaguojantys spaudiniai

1940 m. balandžio 13 d. Spaudos ir draugijų skyriaus vadovas D. Stankūnas savo „Pro Memoria. Spaudos tvarkymo ir jos priežiūros reikalu“ nemažai vietos skyrė kairiųjų spaudiniams bei nurodė atskirus pavyz-

⁴⁵ Agento „Rimaitis“ pranešimas 1937 m. balandžio 11 d. *LCVA*. F. 438, ap. 2, b. 44, l. 67.

⁴⁶ *Ten pat*, p. 84.

džius, į kuriuos Lietuvos valdžia turėtų kreipti daugiau dėmesio. D. Stankūno teigimu, „mūsų gyvenimo neigiamybių kėlimas, ypač kairiųjų srovių spaudoje eina labai toli ir neretai jis siejamas su kaltinimu esamos santvarkos, pavaizdavimu kažkokios laisvės stoka bei skatinimu priekovos. Pasitaiko taip pat ir gana atviro komunizmo garbinimo. Šitokių tendencijų ypačiai gana dažnai pasitaiko dailiojoje literatūroje ir publicistikoje. Gal būt taip yra dėl to, kad dailiojoje literatūroje visa tai yra perkeltoje prasmėje, bet visiems suprantamai pasakyta. Spaudos priežiūrai su dailiąja literatūra yra sunku kovoti. (...) Socialinėje srityje stengiamasi ypatingai iškelti ir tariamą pas mus socialinę nelygybę, valdininkų socialinį ir ekonominį pranašumą, lyginant jas su kitais visuomenės sluoksniais, ypač ūkininkais ir darbininkais; noras neva tai kelti ir ginti darbininkų ir ūkininkų interesus“ (orig. pabr. D. S. – aut. past.)⁴⁷.

„Vien 1940 metų sausio, balandžio laikotarpyje buvo sukonfiskuota 10 dailiosios literatūros bei publicistikos neperiodinių leidinių: romanų – 3, novelių rinkinių – 2, kalendorinių – 3, publicistikos – 1, eilėraščių rinkinys – 1.

Turint galvoje, kad dailiosios literatūros bei publicistikos neperiodinių leidinių per metus išleidžiama 500–600 arba į mėnesį apie 40, tai per nepilnus 4 mėnesius sukonfiskuoti 10 leidinių – yra labai daug“⁴⁸.

Iš to galima daryti išvadą, kad A. Smetonos valdžia buvo gerai informuota apie tikrąją legalių spaudinių padėtį, leidėjus, konkrečius autorius. Tačiau padėtis menkai pasikeitė. Tai rodo konkretūs nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio Lietuvoje leisti legalūs spaudiniai, kuriose gau su D. Stankūno aptartų tendencijų.

Nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio kultūrbolševizmas Lietuvoje, be ankstesnėje dalyje aptartų pagrindinių kultūrbolševizmo centrų, buvo

⁴⁷ Spaudos ir draugijų skyriaus vadovo D. Stankūno „Pro Memoria. Spaudos tvarkymo ir jos priežiūros reikalai“. 1940 m. balandžio 13 d. *LCVA*. F. 377, ap. 10, b. 226, l. 105.

⁴⁸ *Ten pat*, l. 105–106.

skiepijamas per kairiųjų pažiūrų inteligentijos leistus legalius periodinius leidinius, taip pat literatūros kūrinius – romanus, apysakas, poeziją. Dažnai tokių kūrinių ištraukas bei palankias recenzijas spausdindavo kairieji periodiniai leidiniai: „Kultūra“, „Lietuvos žinios“, „Moksleivis“, „Literatūra“, „Prošvaistė“, „Moksleivių varpai“, „Varpas“, „Laisvoji mintis“, „Dienovidis“, pastarasis – nuo 1940 m. pradžios, perėmus leisti Lietuvių rašytojų draugijai (toliau – LRD). Neretai šiuose leidiniuose bendradarbiavo tie patys asmenys. Be jau aptartos „Literatūros“, ketvirtąjo dešimtmečio viduryje išsiskyrė uždraustos Lietuvos jaunimo sąjungos (toliau – LJS) vadovybės narių leistas žurnalas jaunimui „Mūsų jaunimas“, ėjęs nuo 1936 m. pabaigos iki 1940 m. vasario mėnesio. Iš šiame leidinyje patalpintų publikacijų galima atkurti kairiųjų inteligentų veiksmus bei nuotaikas ketvirtąjo dešimtmečio antroje pusėje. „Mūsų jaunimas“, skirtingai nei kiti kairiųjų leidiniai, historiografijoje nėra išsamiau aptartas, todėl šioje dalyje jam skirtas pagrindinis dėmesys. Kitų kairiųjų spaudinių, atsižvelgiant į publikacijos apimtį ribotumą, pateikiamos tik tendencijos, kurios leidžia susidaryti bendrą vaizdą.

Periodiniai leidiniai. LJS du kartus per mėnesį leidžiamame leidinyje daugiausiai rašė radikaliam kairiųjų pažiūrų LJS vadovybės nariai bei kiti kairiųjų pažiūrų inteligentai: P. Kežinaitis, J. Paleckis, J. Vaišnoras, V. Knyva, J. Būtėnas, T. Zaleckis. Nors jame nerašė žymiausieji kairieji rašytojai, apie juos atsiliepiama teigiamai. Šia tematika straipsnių ciklą pateikė rašytojas J. Būtėnas. Autorius, be V. Kudirkos ir Žemaitės, į pirmas gretas iškėlė pirmuosius lietuvių proletarinius rašytojus bei kritinio realizmo atstovus. J. Būtėnas nurodė, kad „pravartu pažinti tuos mūsų idėjinius vadovus, kurie savo kūryba ryškina gyvenimą, kurie savo intencija, nuojauta rodo kelius į skaidresnį gyvenimą (išskirta aut.)“⁴⁹. Iš to galime spręsti, kad per žymiausiųjų kairiųjų rašytojų biografijas ir kūrybą lietuvių jaunimui buvo formuojami ateities gy-

⁴⁹ Būtėnas, J. Kazys Boruta. *Mūsų jaunimas*. 1939, Nr. 18, p. 206.

venimo idealai. Aptardamas kairiuosius rašytojus, J. Būtėnas pateikė atskirus pastarųjų kūrybos fragmentus, kuriuose akcentuojamos komunistams artimos idėjos: socialinė lygybė, iškeliami liaudis ir jos vargai, raginama kovoti prieš santvarką, net imtis keršto prieš savo skriaudėjus. J. Būtėno teigimu, „visų pažangiųjų autorių, ypačiai poetų didelis savas mokytojas yra Julius Janonis (1896–1917) (išskirta aut.). (...) Julius Janonis – darbo žmonių dainius. Darbininkas – didžiausia jo eilėraščių tematika. (...) Savo idėjiniu spalvingumu Julius Janonis mūsų naujoje poezijoje išsiskiria iš kitų savo amžininkų poetų“⁵⁰. J. Būtėnas pateikė ir J. Janonio eilėraščių ištraukų: „Et! Kad skurdo nusikračius! / Kad bent sykį nebemačius / Pikto vanago nagu! / Pusę amžiaus atiduočiau, / Jei tik kitą išvaduočiau / Iš nelaimės ir vergų“⁵¹. Kitoje vietoje sakoma: „jisai ragina darbininkus kovoti, jis ir apdainuoja juos kovojančius: „Geruoju negausim mes nieko: / Mes laimę pasieksim per kovą; / Todėl negailėdami vieko; / Mums Marksas tebus už vadovą (išskirta aut.)“⁵². Pabaigoje J. Būtėnas nurodė, kodėl išsiskiriantis iš kitų naujojoje poezijoje ir brangus J. Janonis: „Neieškodamas formos naujybių, tenkindamasis maironiška eilėdara, suteikęs betgi savo eilėraščiams tirštą idėjingumą, jisai kreipė ir tebekreipia visų mūsų literatūros mėgėjų dėmesį. Juo labiau jisai artimas ir brangus tai klasei, kurios norus ir troškimus išreiškė savo kūryboje“⁵³.

J. Būtėnas nemažai vietos skyrė rašytojui K. Borutai: „Kazys Boruta kaip poetas lietuvių literatūron įrašė savo vardą neišnaikinamomis raišėmis. Liaudies tragizmo apdainavimas, kovos šūkių kėlimas, poeto ir minios šūkių kėlimas, poeto ir minios santykiai, – pagrindiniai Kazio

⁵⁰ Būtėnas, J. Naujoji lietuvių pažangioji literatūra ir jos naujieji tarpiniai atstovai. *Mūsų jaunimas*. 1939, Nr. 12–17, p. 182.

⁵¹ *Ten pat*.

⁵² *Ten pat*, p. 183.

⁵³ *Ten pat*.

Borutos poezijos motyvai. Jisai kūrybiškai yra vienas pagrindinių mūsų moderniosios, pažangiosios poezijos šulų⁵⁴.

Kitame straipsnyje J. Būtėnas pristatė vieną žymiausių kultūrbolševizmo skelbėjų A. Venclovą bei iškėlė jo nuopelnus: „Savo apysakose Antanas Venclova svarbiausiai pasireiškia kaip buržuazijos, miesčio-nizmo pūvančio gyvenimo vaizduotojas. Žmonės, daugiausia valdininkai, direktoriai gyvena tuštumu, neturi jokių aukštesnių gyvenimo tikslų, kaip tik tenkinti turto ir garbėtroškos geidulius. (...) Iš Antano Venclovos plunksnos dar tenka laukti daugiau literatūrinių darbų, nors geriausią laiko dalį jam atima mokytojo darbas“⁵⁵. Atitinkamai įvertintas P. Cvirka⁵⁶.

Būsimasis Liaudies vyriausybės vadovas J. Paleckis straipsnyje „Rainis – laisvės kovotojas“ aukštai įvertino Rainio revoliucinius eilėraščius, keletą jų, išvertęs iš latvių kalbos, pateikė skaitytojams. Išskirtinas eilėraštis „Moderniškoji inteligentija“, kurio vienas iš posmų skamba revoliucingai: „Bet greit smarki, galinga / Nauja srovė atpūs, / Pašalins ji iš kelio / Ir žemėn perbloš jus“⁵⁷.

Panašių pavyzdžių gausu leidinyje „Mūsų jaunimas“. Tad po 1940 m. Lietuvos okupacijos J. Būtėno ir kitų išvardytų kairiųjų rašytojų kūriniai tapo privalomi visiems. Anot literatūros kritiko Vytauto Kubiliaus, „lietuvių realizme ryškėjo orientacija į socializmo pozicijas, kuri netrukus tapo privaloma visai literatūrai, įvedus Lietuvoje sovietinį režimą“⁵⁸.

„Mūsų jaunimas“ pristatydavo literatūros vakarus, kuriuose dalyvau-davo tik kairieji inteligentai, skelbdavo jų pasisakymus. 1939 m. gegužės 5 d. „Mūsų jaunimo“ redakcija surengė Didžiosios Prancūzijos re-

⁵⁴ Būtėnas, J. Kazys Boruta. *Mūsų jaunimas*. 1939, Nr. 18, p. 206.

⁵⁵ Būtėnas, J. Antanas Venclova. *Mūsų jaunimas*. 1939, Nr. 19, p. 130.

⁵⁶ Būtėnas, J. Petras Cvirka. *Mūsų jaunimas*. 1939, Nr. 21–22, p. 175–277.

⁵⁷ Paleckis, J. Rainis – laisvės dainius. *Mūsų jaunimas*. 1939, Nr. 18, p. 201.

⁵⁸ Kubilius, V. *XX amžiaus literatūra*. Vilnius, 1995, p. 292.

voliucijos 150-mečio minėjimą. J. Paleckis Prancūzijos revoliucijos įvykius sugretino su gyvenamąja epocha, iškėlė komunistinę santvarką. Esą fašizmas yra kilęs „kaip reakcija prieš Sovietų Sąjungoj vykstantį proletarinės revoliucijos procesą. Toji revoliucija yra tiesioginis tęsinys ir naujas etapas žmonijos pažangos kovoj. Ji savo uždaviniu yra pastačiusi prancūzų revoliucijos iškeltiems principam padėti naujus materialistinius pagrindus, pagrįsti juos visiškai nauja santvarka. Mes esam per daug arti prie tos revoliucijos, kad galėtume visi lygiai įvertinti. Bet objektyvumo perspektyvoj aiškiai galima pastebėti kaip tos revoliucijos savo idėjom viena su kita susisiečia, vien kitą papildodo (išskirta aut.).

1939 m. lapkričio 23 d. „pažangiųjų“ jaunimo žurnalų – „Štraln“ („Spinduliai“ – žurnalas žydų kalba) ir „Mūsų jaunimo“ – iniciatyva surengtas antrasis bendras lietuvių ir žydų rašytojų literatūros vakaras, kuriame dalyvavo ir kūrinius skaitė: V. Krėvė-Mickevičius, K. Boruta, J. Baltušis, P. Cvirka, K. Jakubėnas, J. Jėlinas, Ch. Jėlinas, Kaplanas, J. Kruminas, Kunickis, Lacmanas, Matisas, Mairavičius, A. Rūkas, Šmerkovičius, Umru, Bėrentas, Žilionis ir kiti⁵⁹. Šis vakaras išsamiai aptartas atskiroje P. Cvirkos sekimo byloje. VRM Kriminalinės policijos valdybos agentūriniame pranešime teigiama, kad prelegentai buvo priešiški rasizmui ir aiškiai simpatizavo komunizmui. Tai atsispindi iš pasisakiusiųjų temų. G. Zimas kalbėjo, kad „kas, kad ūžia svetimi vėjai, šėlsta ir dūksta svetimos jėgos, tačiau naujieji laikai viską nugalėsia“. 1939 m. „Mūsų jaunime“ A. Antanaičio straipsnio „Kolektyvinės paskaitos apie SSSR“ pradžioje buvo atspausdintas būsimos Liaudies vyriausybės teisingumo ministro teisininko P. Pakarklio paskaitos fragmentas: „Reikia kovoti prieš gaudų skleidimą apie SSSR! (Sovietų Sąjungą – aut. past.) To reikalauja mūsų valstybės interesai, mūsų

⁵⁹ Antanaitis, A. Tradicinis lietuvių-žydų literatūros vakaras. *Mūsų jaunimas*. 1939, Nr. 21, p. 284.

tautos interesai, to reikalauja tikrasis patriotizmas! (išskirta aut.)⁶⁰. Remiantis šiais žodžiais, galima daryti išvadą, kad kairieji Lietuvos okupacijos išvakarėse tapo Sovietų Sąjungos gynėjais lietuvių visuomenėje, akiai pasitikėjo sovietų skelbiama propaganda. Ši teiginį geriausiai patvirtina kairiųjų inteligentų reakcija į Lenkijos valstybės žlugimą 1939 m. rugsėjo mėnesį bei reakcija į tu pačių metų spalio mėnesį sudarytą Lietuvos ir Sovietų Sąjungos Savitarpio pagalbos sutartį, kuria Vilniaus kraštas perduotas Lietuvai.

1939 m. rugsėjo 30 d. žlugus Lenkijai bei Sovietų Sąjungai priartėjus prie Lietuvos, atspausdinamas straipsnis (be autoriaus) „Kuriuo keliu“, kurio pabaigoje buvo ir tokie sakiniai: „Mes atviromis akimis žiūrime į didžiųjų tautų tarpe vykstančią tragediją ir nagrinėjame veiksnius, kurie šią tragediją iššaukė. (...) Kas kaltininkai visos tos netvarkos, viso to socialinio chaoso? Jaunimas gali drąsiai atsakyti: – Dėl to mes nesame kalti. Visa tai parengė tie, kuriems rūpi turtai, garbė. (...) Mūsų paskirtis – prisidėti prie organizavimo naujos epochos, kurios išvakarėse mes gyvename. Mūsų kelias – laisvės kelias (išskirta aut.)“⁶¹.

Buvusios LJS vadovybės bei kairiųjų rašytojų požiūrį į to meto įvykius, pirmiausia – Lenkijos kapituliaciją, Sovietų Sąjungą, atskleidžia 1939 m. spalio antroje pusėje išspausdintas vieno iš LJS vadovų V. Knyvos straipsnis apie ukrainiečių rašytoją Tarasą Ševčenką, minint 125-ąsias jo gimimo metines. V. Knyva rašo: „Akivaizdoje didelių istorinių įvykių, šiandien, kada per 20 metų, lenkų ponų kankinta ir valdyta Ukrainos dalis prisijungia prie laisvos Socialistinės Sovietų Ukrainos Respublikos, kada visa Ukraina sudarė vieną nacionaliniai valstybinį vienetą (išskirta aut.)“⁶².

V. Knyva taip pat vertino Vilniaus krašto atgavimą iš sovietų: „Trage-

⁶⁰ Antanaitis, A. Kolektyvinės paskaitos apie SSSR. *Mūsų jaunimas*. 1939, Nr. 11, p. 161.

⁶¹ Kuriuo keliu. *Mūsų jaunimas*. 1939, Nr. 18, p. 207.

⁶² Knyva, V. Taraso Ševčenkos žemė grįžo artojams. *Mūsų jaunimas*. 1939, Nr. 20, p. 252.

dija, kuri šį rudenį ištiko lenkų tautą ir sugriovė ponų valstybę, ukrainiečiams atnešė laisvę. Ševčenkos lūkesčiai išsipildė. Spalio 26 d. Ukrainos tautos atstovų susirinkimas Lvove nutarė žemę išdalyti tiems, kurie ją savo prakaitu ir krauju laistė, kurie ją savo rankomis per amžius dirbo ir kurie šimtmečius dėl tos žemės kovojo ir žuvo. Laisvai prašenko ukrainiečių liaudis savo gimtąja kalba, atidarė mokyklas, išleido laikraščius, knygas ir užtraukė pergalės dainas. Tiek kentėjusi ukrainiečių tauta atgimė, įsijungė į Socialistinių Sovietų Respublikų tautų šeimą, kurioje bendromis jėgomis kurs šviesesnę savo ir kitų tautų ateitį (išskirta aut.).

Mes, lietuviai, suprantame tą gilų džiaugsmą, kuriuo gyvena šiandien išlaisvinta Ukraina, nes juk ir mūsų broliai pavergtoje Vilnijoje lenkų ponų panieką ir smūgius kentėjo, nes juk ir mūsų broliai beveik tą pačią dieną pergyveno džiaugsmo valandas, kad Vilnijos žemė prie savo krašto grįžo, kada lietuviškas žodis joje suskambėjo. Ir lietuvius artojas laukė dienos, kada Vilnijos žemė bus jam atiduota, kada ne ištvirkusi dvarponija, o tikroji liaudis savo triūso vaisius sau naudos ir savo krašto gerovei kurs⁶³.

Iš to galima daryti išvadą, kad radikalūs kairieji inteligentai teigiamai vertino Lenkijos žlugimą, o Sovietų Sąjungos veiksmuose – dalies iki tol Lenkijai priklaususių Ukrainos žemių „išvadavime“ – įžvelgė tautos, liaudies gerovės garantą. Taip pat palankiai vertintas ukrainiečių žemių prijungimas prie Sovietų Sąjungos, tai traktuojama kaip „išvadavimas nuo ponų“, „suteikimas liaudžiai taip trokštamos laisvės“. Sovietų Sąjunga vertinta kaip laisva jungtinių valstybių sąjunga, kuri valdoma demokratiniais pagrindais. Iškyla klausimas: ar ne tokių nuostatų laikytasi 1940 m. pirmomis okupacijos savaitėmis? Negalima tiksliai atsakyti, tačiau radikalus ir palankus požiūris į sovietus, jiems prijungiant dalį Ukrainos prie Sovietų Sąjungos, leidžia daryti išvadą, kad

⁶³ *Ten pat.*, p. 253.

priklausymas šiai imperijai turėjo garantuoti liaudies gerovę Lietuvoje bei neva užtikrinti saugumą nuo kitų valstybių.

Būsimasis Liaudies vyriausybės Ministro Pirmininko pavaduotojas ir užsienio reikalų ministras V. Krėvė-Mickevičius taip pat palankiai vertino Raudonosios armijos įgulų įvedimą Lietuvoje 1939 m. spalio mėnesį, pasitikėjo sovietais⁶⁴.

Beveik visuose išvardytuose kairiųjų leidiniuose į pirmą vietą iškelta sovietų proletarinė literatūra. Išskirtinė vieta suteikta 1936 m. vasarą mirusiam sovietų rašytojui Maksimui Gorkiui. Europoje atsirado M. Gorkio kultas, vadinamasis gorkizmas. M. Gorkį aukštai vertino ir kultūrbolševizmo propaguotojai Lietuvoje, itin populiarius jis buvo tarp kairiųjų pažiūrų jaunimo. Žurnalai „Moksleivis“, „Mūsų jaunimas“ nuo 1936 iki pat 1940 m. okupacijos M. Gorkiui skyrė išskirtinę vietą. „Moksleivis“ apie M. Gorkį rašė: „mirė didis žmogus, didis darbo žmonių draugas Maksimas Gorkis. Jis buvo didžiausias ir garsiausias dabartinės Rusijos (Sovietų Sąjungos – *aut. past.*) ir, apskritai, viso pasaulio proletarinis rašytojas (*išskirta aut.*). (...) Gorkio gyvenimas labai įdomus ir pamokantis, tad mes per kelis numerius jį plačiau aprašysim. Be to, supažindinsim su jo kūryba“⁶⁵. VSD vadovas A. Povilaitis, apžvelgdamas žurnalą „Moksleivis“ (Nr. 8–9), raporte vidaus reikalų ministrui pranešė, kad daug vietos yra skiriama M. Gorkiui, kuris vaizduojamas „kaip kovotojas, kaip jis veržėsis į naują gyvenimą, į laisvę, lygybę, naują pasaulį, kur esąs daug kur minimas jo raštuose“. M. Gorkio gyvenimas esąs veidrodis, rodąs tikrąjį carinės Rusijos veidą ir žmonių kovas jam reformuoti. VSD vadovas daro išvadą, kad „Moksleiviui“ terūpi laisvė, lygybė, brolybė, bet niekur nepasakyta apie tautybę: „svarbiausioji ir dabartiniais laikais kone žalingiausioji šio žurnalo tenden-

⁶⁴ Tamošaitis, M. Kairioji lietuvių inteligentija Lietuvos okupacijos išvakarėse 1939–1940 m. *Akiračiai*. 2004, Nr. 3, p. 4–7.

⁶⁵ B.V. Maksimas Gorkis. *Moksleivis*. 1936, Nr. 8–9, p. 213.

cija kaip tik ir yra jo internacionališkumas. Visame žurnale neužtinki patriotinių motyvų, beveik niekur nekalbama apie tėvynės meilę, apie gimtąjį kraštą (...) idealai kosmopolitinio pobūdžio“⁶⁶. Atsižvelgdamas į A. Povilaičio pastabas, vidaus reikalų ministras žurnalą uždraudė⁶⁷.

Susidarė paradoksali situacija. Tarpukariu Lietuvos cenzūra, kovodama su komunizmo propaganda spaudoje, sudarinėjo šalyje draudžiamų platinti spaudinių sąrašus. Nuo 1930 m. sausio 1 d. iki 1935 m. rugpjūčio 28 d. užsienyje spausdintų ir Lietuvoje neleistų platinti knygų sąrašė dažnai figūravo rusų autorių pavardės – M. Gorkis, V. Majakovskis, S. Maršakas, L. Ošaninas⁶⁸. Minėtame sąrašė buvo ir lietuvių autorių, pvz.: „Biliūno Jono biografija. – V. Kapsukas; Eilės. – Janonis; Juliaus Janonio raštai. – Julius Janonis“⁶⁹. Nuo 1936 m. birželio iki rugsėjo 1 d. Lietuvoje neleistą platinti M. Gorkio knygos „Rinktiniai raštai“, išleistos tais pačiais metais Minske⁷⁰. Nuo ketvirtojo dešimtmečio antrosios pusės M. Gorkio ir kitų žymiausių sovietų proletarų autorių kūriniai būdavo atvirai reklamuojami ir rekomenduojami lietuvių visuomenei legaliuose kairiųjų leidiniuose. Antai nuo 1937 m. pradėta leisti literatūriniam almanache „Prošvaistė“, kuriame bendradarbiavo V. Krėvė-Mickevičius, S. Nėris, A. Venclova, S. Anglickis, P. Galauinė, J. Kruminas, K. Korsakas, V. Montvila, P. Cvirka, J. Baltušis ir kiti, paskutiniame puslapyje skaitytojams buvo pateikiami rekomenduotinių skaityti kairiųjų rašytojų veikalų sąrašai.

⁶⁶ Čibiras, J. Smetoninė spaudos cenzūra. Dokumentinė medžiaga. *Raštai*. 1940, Nr. 2, p. 365.

⁶⁷ *Ten pat*.

⁶⁸ Papaurėlytė, A. Cenzūra tarpukario Lietuvoje. *Literatūra*. 1999, Nr. 1, p. 161.

⁶⁹ *Ten pat*, p. 162–165.

⁷⁰ *Ten pat*, p. 167.

Analogiškas idėjas skelbė 1939 m. pradėtas leisti jaunimui skirtas žurnalas „Mūsų varpai“. Pirmame leidinio numeryje rašoma: „Štai „Moksleivio“ vietoje gimsta „Moksleivių Varpai“, kurie yra pasiryžę eiti tokiu pat keliu. Sunkieji laikai jau yra praėję. Juos istorija smulkmeniškai įvertins. „Moksleivių Varpai“ tokio likimo, kaip „Moksleivis“, tikrai nesulauks“⁷¹. Šiame leidinyje rašė J. Jurginis, E. Mieželaitis, Alb. Knyva, T. Zaleckis, J. Vaišnoras, J. Būtėnas ir kiti. Jie taip pat bendradarbiavo nuo 1940 m. pradėtame leisti žurnale „Varpas“. Paradoksalu tai, kad režimas, dar 1936 m. uždraudęs „Moksleivį“, jam vėl davė leidimą atnaujinti veiklą. Tiesa, kiek kitu pavadinimu. Tai rodo nenuoseklią Lietuvos valdžios kovą su kultūrbolševizmu. „Moksleivių varpuose“ gausu straipsnių, kurių tonas ir turinys beveik niekuo nesiskyrė nuo spausdintų „Mūsų jaunime“. Šiuos žodžius patvirtina naujojo leidinio bendradarbiai, kurių dalis aktyviai rašė į kitus kairiuosius leidinius.

Iš kairiųjų leidinių išsiskyrė valstiečių liaudininkų dienraštis „Lietuvos žinios“. 1936 m., uždraudus politines partijas, „Lietuvos žinios“ išlaikė ankstesnę ideologinę liniją, atstovavo tradicinei kairei. „Lietuvos žinios“ aukštai vertino kairiųjų pažiūrų menininkų kūrybą, spausdindavo jų nuotraukas, imdavo interviu. Pastarieji iš dalies šiame laikraštyje galėjo išsakyti savo požiūrį svarbiausiais to meto gyvenimo klausimais, pabrėždami savo kairiąsias nuostatas. 1937 m. sausio pradžioje A. Venclova, duodamas interviu dienraščiui „Lietuvos žinios“, atvirai teigė: „Aš stengiuos būti gryniausias realistas. (...) Džiaugiuos, kad daugelis mūsų prozaikų suka į realizmą ir į tikrovę. Nemaskuoti tikrovę – tai žadinti geresnio gyvenimo ilgesį“. Taip pat pabrėžia, kad labiausia iš lietuviškų autorių vertina Donelaitį, Žemaitę, V. Krėvę-Mickevičių. Iš pasaulietinių literatūros autorių, autoriaus teigimu, „pritrenkiančio įspūdžio padarė Balzakas, Floberas, Dreizeris, Gorkis, Puškinas ir kiti, ku-

⁷¹ Dundulis, D. „Moksleivio“ keliu... *Moksleivių varpai*. 1939, Nr. 1, p. 3.

riems registruoti reikėtų daug vietos⁷². „Lietuvos žinios“ palankiai vertino kairiųjų leidinius; teigiamai atsiliepta ir apie 1937 m. pasirodžiusią pirmąją „Prošvaistės“ knygą: „Jau jame dalyvaujančių rašytojų vardai rodo svarų almanacho turinio pobūdį“.

Katalikų sparno atstovas Stasys Yla 1937 m. išleistoje knygoje „Kommunizmas Lietuvoje“ pagrįstai baiminosi, kad bolševizmo idėjos Lietuvoje plinta per lietuvių literatūrą: „Dar blogiau su grožine kultūrbolševikine literatūra – beletristika. Mūsų visuomenė jos atžvilgiu visiškai dezorientuota. Šitą dezorientaciją įneša nelemta pačių mūsų literatū sudaroma opinija, kad svarbu stilius, forma, o ne turinys. (...) Tur būt, šito pačių mūsų literatū vienpusiškumo suklaidinti, kai kurie mūsų knygų leidėjai ėmė premijuoti neabejotinai kultūrbolševistinio turinio romanus⁷³. Daroma išvada, kad tokių veikalų premijavimas tik dar labiau skatina visuomenę domėtis kultūrbolševistinėmis idėjomis. Nereikėtų, rodos, užmiršti, kad juo gražesne forma šitos idėjos išreikštos, juo didesnę įtaką daro į skaitytojus ir juo greičiau juos padaro komunizmo simpatikus⁷⁴. Tuo laikotarpiu lietuvių literatūroje įsigalėjęs kritinis realizmas, lietuvių literatūros istoriko Vytauto Kubiliaus teigimu, garantavo jai masinį skaitytoją bei žiūrovą, trokštantį atpažinti kūrinį savo gyvenamąjį laiką ir patį save⁷⁵. Realistiniai kūriniai, kuriuose gausu komunizmui artimų idėjų, lietuvių visuomenėje buvo plačiai skaitomi ir turėjo nemažos įtakos, pirmiausia formuojantis skurdžiau gyvenančiųjų pasaulėžiūrai. Čia neužtektų vietos pateikti visus kairiųjų pažiūrų rašytojų kūrinius ir juos pristatyti. Didžioji jų dalis parašyta pagal Sovietų Sąjungoje išpopuliarėjusius metodus. Klasikinis pavyzdys galėtų būti

⁷² Rašytojas ir literatūros darbas: pasikalbėjimas su rašytoju Antanu Venclova. *Lietuvos žinios*. 1937, sausio 10, p. 5, 7.

⁷³ Daulius, J. *Kommunizmas Lietuvoje*. Kaunas, 1937, p. 186.

⁷⁴ *Ten pat*, p. 187.

⁷⁵ Kubilius, V. *XX amžiaus literatūra*. Vilnius, 1995, p. 291–292.

P. Cvirkos 1935 m. parašytas romanas „Žemė maitintoja“. Šiame kūrinyje neigiamai vertinama Lietuvos valdžios įvykdyta žemės reforma, pateikiamas skurdus kaimo žmonių gyvenimas, iškeliami jų vargai, kurių dar daugiau atsirado ketvirtąjo dešimtmečio viduryje. Kaip tik tuo metu ir kilo ūkininkų streikai Suvalkijoje ir Dzūkijoje.

2002 m. istorikas S. Atamukas interviu laikraščiui „Akiračiai“ nurodė priežastis, kodėl ketvirtajame dešimtmetyje ryžosi įstoti į komunistų partiją. Jo teigimu, tam lemiamos reikšmės turėjo P. Cvirkos kūrinys: „Mano pažiūros brendo siaučiant pasaulinei ekonominei krizei, Hitleriui paėmus valdžią Vokietijoje, aštrėjant fašizmo, rasizmo ir karo pavojui. 1934 m. pabaigoje sutikau stoti į pagrindinį komjaunimą. Tai buvo susikaupusių jaunatviškų socialistinių idealistinių jausmų padarinys. Juos 1935 m. dar labiau paskatino Petro Cvirkos romanas *Žemė maitintoja* ir antivyriausybiniis Suvalkijos bei Dzūkijos valstiečių streikas, susidorojimas su jo dalyviais. Tuo metu su jokia marksistine-leninine literatūra nebuvau susipažinęs. (...) 1939 m. pabaigoje Dimitravos stovykloje susipažinau su Justu Paleckiu. (...) Brendo mano socialistinė ir internacionalistinė pasaulėžiūra“⁷⁶.

P. Cvirkos romanas „Žemė maitintoja“ buvo teigiamai įvertintas pačiame didžiausiame sovietų literatūros teorijos ir kritikos mėnesiniame žurnale „Literaturnyj kritik“. 1937 m. net penkiuose minėto leidinio numeriuose A. Kazarinas nurodė, kad P. Cvirka nenutolęs nuo Lietuvos liaudies, moka jos gyvenimą išreikšti ryškiais meniškais vaizdais. Jo romane esą aiškiai parodytos socialistiškos tendencijos. Baigdamas kritikas pažymėjo: „Reikia manyti, kad ateityje Cvirka sugebės parašyti dar ryškesnių kūrinių iš Lietuvos liaudies gyvenimo“⁷⁷. Lietuviškoje

⁷⁶ Kiekvienas žmogus turi pasodinti medį: pokalbis su Solomonu Atamuku. *Akiračiai*. 2000, Nr. 3, p. 9.

⁷⁷ Sovietų literatūros kritika apie P. Cvirkos romaną „Žemė maitintoja“. *LCVA*. F. 438, ap. 1, b. 522, l. 47.

spauodoje buvo įdėta žinutė, kad Sovietų Sąjungos rašytojų draugija romano „Žemė maitintoja“ autoriui skyrė 25 000 rublių premiją⁷⁸. Kaip nurodo P. Cvirkos biografijos autorius Petras Bražėnas, P. Cvirka vietoj honoraro už rusišką vertimą 1938 m. birželio–rugpjūčio mėnesiais kartu su žmona gyveno Jaltos rašytojų kūrybos namuose, lankėsi Sevastopolyje, Odesoje, Kijeve, o parvykęs palankiai nušvietė tenykštį gyvenimą⁷⁹. Tokios viešnagės Sovietų Sąjungoje dar labiau sustiprino ten apsilankusių kairiųjų rašytojų prosovietinę orientaciją, kai kada net komunistinius įsitikinimus. Tą patvirtina 1938 m. spalį P. Cvirkos rašytas laiškas sovietų Rašytojų sąjungos Užsienių komisijos sekretoriui M. Apletinui: „Nors praslinko jau trys mėnesiai, kai grįžome iš Tarybų (Sovietų – *aut. past.*) Sąjungos, bet aš ir dabar tebegyvenu tos kelionės įspūdžiais. Jūsų nuostabios šalies žmonių mums parodytas nuoširdumas ir visa eilė tokių jaudinančių įspūdžių, kuriuos mes patyrėme Maskvoje, Jaltoje, Odesoje, Kijeve, niekad neišblės man iš atminties. Nekantriai laukiu to meto, kada vėl galėsiu nuvažiuoti pas Jus“⁸⁰. P. Cvirka dar 1937 m. spauodoje pripažino, kad tautininkų reakciją išsakęs literatūros kritikas Stepas Vykintas, vertindamas kūrinį „Meisteris ir sūnūs“, „mane apšaukė regresuojančiu“⁸¹. Lietuvos valdžia ir vėliau leido P. Cvirkai su žmona lankytis Sovietų Sąjungoje.

Sovietai apskritai stengėsi savo spauodoje, ypač prieš Lietuvos okupaciją, skelbti teigiamų atsiliepimų apie kairiuosius lietuvių literatus. „Mokslo“ knygynas Kaune buvo pagrindinis Sovietų Sąjungoje leidžiamų knygų ir spaudinių atstovas. 1939 m. spalio mėnesį, po Savitarpio pagalbos sutarties tarp Lietuvos ir Sovietų Sąjungos pasirašymo, šis kny-

⁷⁸ Kronika. *Pūvis. Dailės ir literatūros leidinys*. Vilnius, 1938, p. 35.

⁷⁹ Bražėnas, P. Petras Cvirka. Vilnius, 1998, p. 116.

⁸⁰ Cvirka, P. *Raštai*. Vilnius, 1957, t. 13, p. 60.

⁸¹ J. Rašytojai apie save ir literatūros darbą: pasikalbėjimas su P. Cvirka. *Lietuvos žinios*. 1937, sausio 16, p. 7.

gynas pradėjo leisti informacinį leidinį „Knygų lentyna“, kuriame, be bibliografinių žinių, išspausdinti ir trumpi straipsniai apie Sovietų Sąjungą, jos rašytojus ir menininkus. Kaip nurodyta agentūriniame pranešime, minėtuose leidiniuose pasitaiko straipsnių ir apie Lietuvos rašytojus, daugiausia apie taip vadinamus „pažangiuosius“ – V. Krėvę-Mickevičių, P. Cvirką ir kitus. Tokių informacinių biuletenių 1939 m. išėjo trys, o 1940 m. – keturi numeriai⁸². Kairiųjų rašytojų propaganda atviraai sustiprėjo po 1940 m. birželio 15 d.

Išvados

1. Kultūrbolševizmo propagandos sėkmę Europoje ir Lietuvoje lėmė keletas priežasčių: didžioji ekonominė pasaulinė krizė ir nusivylimas kapitalistine santvarka, šovinistinė Vokietijos užsienio politika kitų valstybių atžvilgiu bei ekonominis pakilimas Sovietų Sąjungoje.

2. Lietuvoje didelės įtakos turėjo ir nepriekaištingi Lietuvos ir Sovietų Sąjungos tarpvalstybiniai santykiai, lėmę „Lietuvių draugija TSRS tautų kultūrai pažinti“ įkūrimą, ir ypač nusivylimas autoritariniu A. Smetonos režimu, įvedus griežtą cenzūrą, suvaržius kitas demokratines teises, panaikinus parlamentinę sistemą.

3. Susidariusia politine padėtimi Lietuvoje naudojosi sovietų diplomatai ir Lietuvos komunistų partija, įtraukdami kairiuosius inteligentus, rašytojus, švietimo darbuotojus, menininkus, darydami įtaką Vyriausybės sprendimams.

⁸² Agento „Chaimson“ pranešimas 1940 m. balandžio 15 d. *LCVA*. F. 438, ap. 1, b. 522, l. 56.

CULTURE BOLSHEVISM IN LITHUANIA IN 4TH DECADE. REGIME AGAINST PARLIAMENTARIANISM: LEGAL POSSIBILITIES TO SPREAD SOVIET PROPAGANDA

MINDAUGAS TAMOŠAITIS

Summary

Keywords: Department of Lithuanian Security; censorship; law on society; Soviet Union.

Publication covers culture bolshevism, points its main centres and prophets in 4th decade Lithuania, under authoritarian A. Smetona regime. It is sustained by archival data, stuff stated by Department of Lithuanian Security, Ministry of the Interior, rich periodicals, reminiscences of contemporaries and researches of historians. It is stated that culture bolshevism became popular in Lithuania in mid 4th decade of 20th century and on the eve of occupation, in 1939–1940, its popularity reached culmination. Main centres of culture-bolshevism are: “Society of Lithuanians for acknowledgement the cultures of USSR nations”, Vytautas the Great university humanitarian faculty office and students fellowship “Scientia” (1936–1940) which was under the protection of this faculty. Ideas of culture-bolshevism also were propagated by the leftist legal periodicals: “Pupil”,

“Literature”, “Flash”, “Our Youth”, “Pupils’ Bells”, “Meridian”, “Culture”, “Lithuania News”, “The Bell”. Popularity of culture-bolshevism was promoted by the writings of Lithuanian leftist writers, their active work in earlier mentioned fellowships and press, their popularity and their sitting above the salt in Lithuanian society.

Success of culture-bolshevism in 4th decade 20th century Europe and Lithuania was determined by several internal and external reasons. Latter reasons are: chauvinistic German foreign policy, 1929 business depression, disappointment of capitalism and attempt to find out salvation of a problem in a communistic Soviet Union, which officially declared pacifistic policy. Intelligentsia of Western Europe trusted an official Soviet propaganda, showed sympathies to USSR, raised its marches in fields of industry, culture and

science and prompted to take sample from it. Popularity of culture-bolshevism was promoted by perfected international relations between Lithuania and Soviet Union what resulted establishment of "Society of Lithuanians for acknowledgement the cultures of USSR nations", also disappointment with authoritarian A. Smetona's regime, which instituted strict censorship, restricted other democratic rights. It raised nation's outrage. Difficult economic conditions of Lithuanian farmers and peasants also prepared soil for culture-bolshevism. That was reason of farmers' strikes in 4th decade Lithuania. Soviet diplomats and Lithuanian Communist Party improved such conditions.

Authoritarian A. Smetona's regime constantly got information about promotion of culture-bolshevism and it's prophets from Department of

Lithuanian Security, Ministry of the Interior and Ministry of National Defence officers. The main press of the day widely noted this problem and high – ranking officers prompted to contend against it. But regime's policy towards culture-bolshevism was not always adequate. It confined with small penalties and as often as not main promoters of culture-bolshevism reaped high appreciation for their literature activity: they drew literature awards or irrevocable monetary credits. By things of this action A. Smetona's regime did not block door for culture-bolshevism and when regime collapsed in 1940 main prophets of culture-bolshevism with the help of Soviets hold supreme posts in governmental institutions and by this way they disorientated people about real conditions in Lithuania. They helped Soviets to implement their plans.

[teikta 2005 m. kovo 7 d.